

نقش هیئت‌های مذهبی در تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در فرایند انقلاب اسلامی

امید شکرانه ارزنقی^۱
زاهد غفاری هسجین*^۲
عباس کشاورز شکری^۳

چکیده

هدف: هدف این پژوهش، بررسی نقش هیئت‌های مذهبی به‌عنوان عامل تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در فرآیند پیروزی انقلاب اسلامی ایران است. هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یکی از منابع سرمایه اجتماعی، جایگاهی ویژه در ترویج نمادها و شعائر مذهبی در میان شیعیان دارند. **روش‌شناسی پژوهش:** این پژوهش با روش تحلیل اسنادی و با استفاده از ابزارهای کتابخانه‌ای و اسنادی، در پی پاسخ به این پرسش اصلی است: «نقش هیئت‌های مذهبی در تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در فرآیند انقلاب اسلامی چگونه بوده است؟» **یافته‌ها:** به‌کارگیری تلفیقی از نظریات سرمایه اجتماعی (بورديو، پاتنام، کلمن) و نظریه بسیج منابع (تیلی)، نشان دهنده این است که هیئت‌های مذهبی بستری پویا برای ایجاد اعتماد متقابل، بازتولید ارزش‌ها و هنجارهای انقلابی و خلق یک فرهنگ سیاسی مشترک بودند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هیئت‌های مذهبی، با تکیه بر ظرفیت‌های مردمی و مذهبی خود، توانستند از طریق تجمعات و مراسم‌های خود، شبکه‌های منسجمی ایجاد کنند و سازماندهی و مشارکت توده‌های مردم را در فرآیند انقلاب افزایش دهند. این نهادها با بهره‌گیری از عناصر فرهنگی و مذهبی، انگیزه‌ها و باورهای انقلابی را تقویت کردند و از طریق شبکه‌سازی انقلابی، مشارکت سیاسی و اجتماعی و ترویج اخلاق و ارزش‌های اسلامی، در شکل‌گیری هویت و مشارکت مردم مؤثر بودند. **نتیجه‌گیری:** برگزاری مراسم‌های هیئت‌های مذهبی به تقویت ارزش‌ها، هنجارهای مذهبی، اعتقادی و هویتی در میان اقشار مختلف جامعه انجامید و اعتماد اجتماعی گسترده‌ای را در میان آن‌ها پدید آورد و در نهایت منجر به بسیج توده‌های عظیمی از مردم علیه حکومت پهلوی گردید.

کلیدواژه‌ها: هیئت مذهبی، سرمایه اجتماعی، انقلاب اسلامی، شبکه‌سازی، اعتماد، ارزش، هنجار.

Email: omid.shokraneh@gmail.com

۱- دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی
دانشگاه شاهد تهران.

Email: ghafari@shahed.ac.ir

۲- استاد علوم سیاسی دانشگاه شاهد تهران (نویسنده
مسئول).

Email: keshavarz@shahed.ac.ir

۳- استاد علوم سیاسی دانشگاه شاهد تهران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵

مقدمه

موضوع انقلاب‌ها، به‌ویژه انقلاب اسلامی، از جمله مباحث مهم و مورد توجه در چند دهه‌ی اخیر بوده که نظر بسیاری از پژوهشگران را به خود معطوف ساخته است. این موضوع در حوزه‌های مختلف علوم سیاسی و اجتماعی جایگاه ویژه‌ای یافته و به‌طور گسترده مورد مطالعه قرار گرفته است. به‌طور کلی، انقلاب به معنای دگرگونی عمیق و بنیادین در ساختار قدرت یا سازمان‌های اجتماعی و سیاسی در مدت زمانی نسبتاً کوتاه است. این اصطلاح عمدتاً در توصیف تحولات سیاسی به‌کار می‌رود. انقلاب‌ها در طول تاریخ بشر بارها به وقوع پیوسته‌اند و از لحاظ شیوه اجرا، مدت‌زمان تحقق، و همچنین ایدئولوژی‌های محرک، تنوع بسیاری داشته‌اند. انقلاب‌ها انواع یا اشکال مختلفی دارند و می‌توان عوامل مختلفی را زمینه‌ساز به‌وجود آمدن آنها دانست؛ از جمله: عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی. هر کدام از این عوامل به نوبه خود می‌تواند در شکل‌گیری و ادامه مسیر انقلاب‌ها تأثیرگذار باشد. انقلاب اسلامی ایران یک قیام گسترده مردمی عمدتاً با خمیرمایه و جهت‌گیری اسلامی بود که نظام سلطنتی تحت حمایت قدرت‌های بزرگ به‌ویژه ایالات متحده آمریکا را سرنگون کرد و نظام جمهوری اسلامی را تأسیس نمود. این جهت‌گیری اسلامی و مذهبی یک سری عوامل تقویت‌کننده داشت که از آنها می‌توان به‌عنوان سرمایه اجتماعی نام برد. از جمله این عوامل می‌توان از هیئت‌های مذهبی نام برد که به‌عنوان یک سرمایه اجتماعی در سال‌های منتهی به پیروزی انقلاب اسلامی نقش تعیین‌کننده‌ای داشتند. هیئت‌های مذهبی به‌عنوان سرمایه اجتماعی در زمینه‌های مختلف دینی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دارای نقش بوده و این نهاد در سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی این ظرفیت‌ها را جهت تقویت مبارزات انقلاب اسلامی به‌کار گرفته و از جمله بازوهای مبارزاتی قبل از انقلاب محسوب می‌شود.

پیشینه تحقیق

جعفریان (۱۳۸۹) در کتاب «جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی- سیاسی ایران»: این کتاب به بررسی شکل‌گیری و تکامل گروه‌های سیاسی با خاستگاه مذهبی در بازه زمانی ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ (از آغاز سلطنت محمدرضا پهلوی تا پیروزی انقلاب اسلامی) می‌پردازد. نویسنده با تحلیل نقش پررنگ روحانیون و نهادهای دینی، تحولات فرهنگی و مکاتب فکری را که زمینه‌ساز انقلاب بودند، واکاوی می‌کند. پرسش محوری این است که چه تحولات فرهنگی‌ای زمینه‌ساز این دگرگونی عمیق سیاسی شدند.

حسام مظاهری (۱۴۰۰) در کتاب «مجالس مذهبی در ایران معاصر»: این کتاب به بررسی نقش آگهی‌های مطبوعاتی در اطلاع‌رسانی و تبلیغ مجالس مذهبی از اواخر دوره قاجار می‌پردازد. با مطالعه موردی روزنامه اطلاعات (از ۱۳۰۵ تا ۱۳۹۴)، ۵۱۳۱ آگهی مرتبط با ماه‌های محرم و صفر استخراج و تحلیل شده است. نویسنده به ارائه مدلی برای گونه‌بندی مجالس (۲۶ گونه)، شناسایی انواع تبلیغات (۱۴ مورد) و

دسته‌بندی محل‌های برگزاری (۹ دسته) پرداخته و در نهایت تصویری کلی از یک قرن برگزاری این مجالس ارائه می‌دهد.

غفاری هاشجین (۱۳۹۱): این منبع به نقش هیئت‌های مذهبی در دوران انقلاب می‌پردازد و توضیح می‌دهد که این نهادها علاوه بر وظایف سنتی، نقش‌های جدیدی در سه حوزه بر عهده گرفتند:

۱. حوزه سیاسی و نظامی: سازماندهی نیروها، آموزش‌های رزمی و تولید و پخش محتوای انقلابی.
۲. حوزه فرهنگی و هنری: بستری برای بیان ایدئولوژی انقلاب و توسعه هنرهای انقلابی.
۳. حوزه اجتماعی و اقتصادی: حمایت از خانواده‌های مبارزان و توزیع کمک‌های مردمی.

این هیئت‌ها با حفظ ظاهر مراسم سنتی، به پوششی مؤثر برای فعالیت‌های انقلابی تبدیل شدند. فصیحی (۱۳۸۶) در مقاله «دین و سرمایه اجتماعی»: نویسنده دین به‌عنوان یک پدیده اجتماعی ضروری، نقش بی‌بدیلی در ایجاد سرمایه اجتماعی دارد. از دیدگاه او، هیچ پدیده‌ای نمی‌تواند جایگزین دین شود و نظریه «عرفی شدن» جوامع را به چالش می‌کشد. به باور وی، کنار گذاشتن دین، جامعه را با چالش مواجه کرده و آن را به فضایی بی‌روح تبدیل خواهد کرد.

حسام مظاهری در کتاب «رسانه شیعه»: این کتاب به بررسی آیین‌های سوگواری و هیئت‌های مذهبی، به‌ویژه در دوران پس از انقلاب ۱۳۵۷ می‌پردازد. دغدغه اصلی نویسنده، تحلیل تغییرات مناسکی و گفتمانی این آیین‌ها در طول تاریخ و فهم منطق حاکم بر این تغییرات است. رویکرد کتاب، بررسی این پدیده به‌عنوان یک امر اجتماعی است که متأثر از شرایط جامعه در ادوار مختلف است.

جدول ۱: دسته‌بندی منابع مرتبط با موضوع پژوهش

دسته موضوعی	منبع مرتبط	محور اصلی
تحلیل تاریخی-سیاسی جریان‌های مذهبی	جعفریان (۱۳۹۹)، غفاری هاشجین (۱۳۹۱)	نقش نهادهای مذهبی در تحولات سیاسی و انقلاب
مطالعات فرهنگی-رسانه‌ای آیین‌های مذهبی	حسام مظاهری (۱۴۰۰)	تبلیغات، گونه‌شناسی و تحول مجالس مذهبی تاریخ معاصر
نظریه‌پردازی اجتماعی دین و سرمایه اجتماعی	فصیحی (۱۳۸۶)	نقش دین در ایجاد سرمایه اجتماعی

موضوع پژوهش حاضر، هیئت‌های مذهبی را نه صرفاً به‌عنوان «عامل سیاسی»، «نماد فرهنگی» یا «نهاد اجتماعی»، بلکه به‌عنوان «کارگاه‌های تولید و تبدیل سرمایه اجتماعی» در یک فرآیند تاریخی پویا می‌نگرد. این نگاه، در تلاش است تا با به‌کارگیری یک چارچوب نظری مدرن (سرمایه اجتماعی)، مکانیسم‌های پنهان و غیررسمی تأثیرگذاری یک نهاد سنتی در یک دگرگونی بزرگ سیاسی را توضیح دهد. این رویکرد، نقطه اتصال و عمق‌بخشی به مطالعات پیشین است.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های کیفی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. در این پژوهش اطلاعات و داده‌ها با استفاده از ابزار فیش‌برداری از منابع مختلف اعم از کتاب‌ها، مقاله‌ها، سایت‌های اینترنتی، پایان‌نامه‌ها، گزارش‌ها و اسناد و مدارک تاریخی مرتبط، جمع‌آوری و مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

چارچوب مفهومی و مبانی نظری

۱- چارچوب مفهومی

الف) هیئت‌های مذهبی

هیئت در لغت به معنای شکل و ساختار است و در اصطلاح، به گروهی با هدف و وظایف مشترک اطلاق می‌شود. در فرهنگ شیعیان ایران، هیئت‌ها نهادهایی مردمی و غیرانتفاعی هستند که با ابتکار افرادی با پیوندهای شغلی، خانوادگی یا محلی، با هدف ترویج آموزه‌های دینی و برگزاری مراسم مذهبی تشکیل می‌شوند (یعقوبی به نقل از مظاهری، ۲۰۲۵: ۶۶۱). این هیئت‌ها غیررسمی، غیردولتی و متشکل از داوطلبان متدین هستند که زیر نظر یک روحانی فعالیت می‌کنند (یعقوبی به نقل از شیرودی، ۲۰۲۵: ۶۶۱). واژه‌ی «هیئت» برای نامیدن این محافل، پدیده‌ای متأخر با عمری کمی بیش از یک قرن است. هیئت در تعریف امروزی، گروهی اجتماعی با ساختار مشخص و مأموریت زنده‌نگهداری یاد مناسبت‌های مذهبی، به‌ویژه عاشورا، است. ساختار آن معمولاً حول دو محور واعظ و ذاکر شکل می‌گیرد و اعضا به‌صورت داوطلبانه در آیین‌ها مشارکت می‌کنند. هیئت علاوه بر کارکرد مناسک دینی، می‌تواند کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی نیز داشته باشد. برخلاف دسته‌های عزاداری که خیابانی هستند، هیئت‌ها مکان‌محور (حسینیه یا منازل) بوده و ممکن است دارای دسته‌ی عزاداری نیز باشند. هیئت مذهبی را می‌توان بر اساس تعریف جورج هومنز از «گروه اجتماعی» تحلیل کرد که دارای این ویژگی‌هاست (مظاهری، ۲۰۲۲: ۳۴۱-۳۴۲):

- هدف مشترک: حفظ و احیای یاد مناسبت‌ها و شخصیت‌های دینی؛
- فعالیت مشترک: برگزاری آیین‌های عزاداری یا جشن‌های مذهبی؛
- کنش متقابل: تعامل میان مداح و حاضران؛
- احساس تعلق: هویت جمعی، سلسله‌مراتب و تقسیم کار.

این ابعاد، هیئت را از یک گردهمایی ساده متمایز کرده و آن را به‌مثابه یک نهاد اجتماعی با ریشه‌های فرهنگی-تاریخی عمیق قرار می‌دهد.

ب) انقلاب

انقلاب یک پدیده اجتماعی و از شگفت‌انگیزترین و پیچیده‌ترین آن‌هاست و از این‌رو انواع و ابعاد مختلفی دارد. انقلاب به‌عنوان یک پدیده اجتماعی خواه ناخواه مشترکاتی با سایر پدیده‌های اجتماعی دارد. تعاریف مختلفی از «پدیده اجتماعی وجود دارد. در جامعه‌شناسی پدیده اجتماعی به یک واقعیت اجتماعی گفته

می‌شود که وجود آن برای همگان مسلم و تردیدناپذیر است. البته به این معنی نیست که همه جامعه‌شناسان با یک دید و از یک منظر به پدیده‌های اجتماعی می‌نگرند. به همین علت برای جامعه‌شناسان مختلف یک پدیده اجتماعی مانند انقلاب ممکن است ویژگی‌های متفاوتی داشته باشد (بیرو، ۱۹۹۱: ۲۶۶). منظور از پدیده‌های اجتماعی رویدادها و رفتارهایی هستند که به جای نسبت داده شدن به افراد خاص به جمع، اجتماع یا جامعه نسبت داده می‌شوند و محصول زندگی جمعی انسان‌ها هستند (پناهی، ۲۰۱۸: ۲۸). انقلاب پدیده‌ای است که در آن یک جنبش مردمی فراقانونی، رژیم حاکم را سرنگون می‌کند و به دگرگونی سریع و بنیادین در ترکیب طبقاتی نخبگان سیاسی صاحب‌قدرت می‌انجامد. این تعریف، دو نتیجه کلیدی (سرنگونی حکومت و تحول شالوده اجتماعی نخبگان) و سه ویژگی فرآیندی (عمومیت، مردمی بودن و ماهیت فراقانونی جنبش) را در بر دارد. به نظر می‌رسد این تعریف نسبتاً جامع و مانع باشد. جامعیت تعریف بدین معنی است که همه پدیده‌هایی که اکثریت متخصصان آن‌ها را به‌عنوان انقلاب می‌شناسند شامل مصادیق تعریف بشود، و مانعیت بدین معنی است که تعریف، پدیده‌های مشابه دیگر را در بر نگیرد. البته این تعریف حداقل معیارهای لازم برای انقلاب بودن جنبش اجتماعی مورد بررسی را شامل می‌شود است (پناهی، ۲۰۱۸: ۳۷).

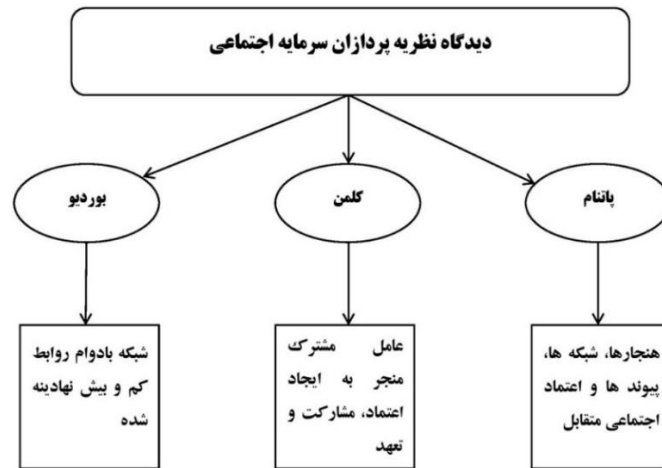
پ) انقلاب اسلامی

انقلاب اسلامی ایران، قیام مردم ایران به رهبری امام خمینی(ره)، یکی از مهم‌ترین وقایع تاریخ معاصر است که به سقوط نظام پادشاهی در سال ۱۳۵۷ش (۱۹۷۹م) و ایجاد نظام جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۵۸ش انجامید. این انقلاب، که ویژگی‌های خاص خود را دارد، به شکلی بنیادین با دیگر انقلاب‌ها تفاوت دارد و نمی‌توان آن را به‌طور کامل با نظریات موجود در زمینه انقلاب‌ها تطبیق داد. بسیاری از اندیشمندان و محققان حوزه انقلاب، پس از وقوع انقلاب اسلامی ایران، به این نتیجه رسیدند که نظریات موجود برای تبیین این انقلاب ناکارآمد بوده و نیاز به بازنگری و اصلاح دارند. این امر موجب شد تا برخی از متخصصان یا نظریات موجود را اصلاح کنند و یا نظریات جدیدی را با مطالعه انقلاب اسلامی ایران مطرح نمایند. بخش (Bakhash) در این زمینه بیان می‌دارد که از آنجا که نظریات موجود نتوانسته‌اند انقلاب اسلامی ایران را به درستی تبیین کنند، تلاش‌های زیادی صورت گرفته تا این نظریات اصلاح شوند یا نظریات جدیدی با تمرکز بر مطالعه انقلاب اسلامی ایران به‌وجود آید (بخش، ۱۹۹۱: ۱۴۸۹). همچنین، خانم نیکی کدی، یکی از ایران‌شناسان برجسته، اشاره می‌کند که حتی جدیدترین نظریه‌های انقلاب نیز قادر به تبیین کامل انقلاب اسلامی ایران نبوده‌اند. به‌خصوص، نظریه‌های تبیین طبقاتی انقلاب‌ها که در بسیاری از انقلاب‌های دیگر کاربرد داشته‌اند، به وسیله انقلاب اسلامی ایران رد شده است. وی همچنین اشاره می‌کند که نظریه کرین بریتون درباره رادیکالیزه شدن انقلاب‌ها پس از سقوط رژیم حاکم نیز در مورد انقلاب اسلامی ایران صادق نیست (کدی، ۱۹۸۳: ۵۹۰-۵۸۹).

مبانی نظری

الف) نظریه سرمایه اجتماعی

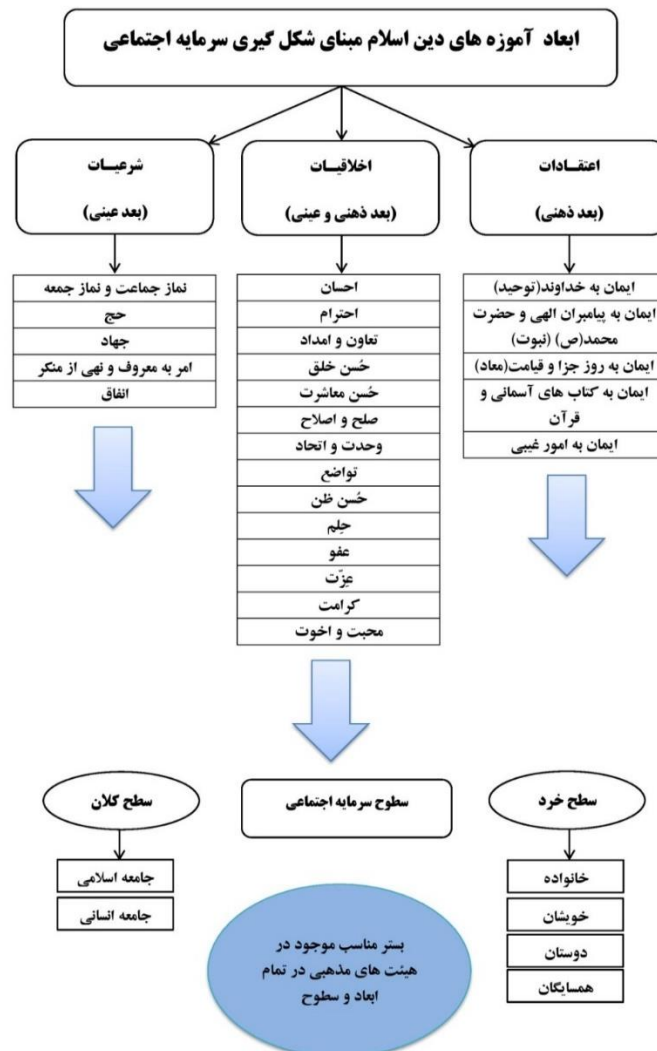
سرمایه اجتماعی از لحاظ مفهومی تاریخچه‌ای جالب و پیچیده دارد و با اغتشاشات مفهومی همراه بوده است. اگرچه مصادیق مختلفی از این مفهوم از قرن هجدهم به کار رفته، اما ترکیب واژه‌ای «سرمایه اجتماعی» برای اولین بار در سال ۱۹۱۶ معرفی شد. این مفهوم پس از ۴۵ سال توسط جین جکوبز در کتاب «زندگی و مرگ شهرهای بزرگ آمریکا» (۱۹۶۱) احیا شد و در چارچوب محله و همسایگی برای توسعه مشارکت‌محور ضروری دانسته شد. در دهه ۱۹۸۰، سرمایه اجتماعی مجدداً مطرح شد و نه تنها از میان نرفت، بلکه از جامعه‌شناسی به دیگر رشته‌ها گسترش یافت. این گسترش نشان‌دهنده توجه فزاینده به این مفهوم بود که عمده‌تاً به دلیل ایجاد پیوند بین اقتصاد و جامعه‌شناسی رخ داد. اگرچه مفاهیم مرتبط به قرون هجدهم و نوزدهم بازمی‌گردند، بحث‌های جذاب حول آن محصول تلاش‌های دو دهه اخیر است. در نیمه اول دهه ۱۹۹۰، پیر بوردیو در مقاله «اشکال سرمایه» (۱۹۸۶) اعتبار جدیدی به این مفهوم بخشید. سپس جیمز کلنن آن را به علوم سیاسی آمریکای شمالی وارد کرد و بر کارکردش تأکید نمود. در نهایت، در دهه ۱۹۹۰، این مفهوم به اوج خود رسید و توسط اندیشمندانی مانند پاتنم و فوکویاما گسترش داده شد (پیران، ۲۰۱۳: ۱۵-۱۳). بیکر (۱۹۹۰) نیز سرمایه اجتماعی را به‌عنوان منبعی می‌بیند که کنشگر از ساختارهای اجتماعی خاص به‌دست می‌آورد و پس از آن ابرای دستیابی به منافع و علایق خود استفاده می‌کند. این منبع از طریق تغییرات در روابط متقابل کنشگران به‌دست می‌آید. کلنن (۱۹۹۰) سرمایه اجتماعی را از طریق کارکردش تعریف می‌کند و اظهار می‌دارد که این مفهوم یک مقوله واحد نیست، بلکه از چندین مقوله مختلف تشکیل شده است که دو ویژگی مشترک دارند: همه آنها از جنبه‌ای از ساختار اجتماعی تشکیل شده‌اند و همگی برخی از کنش‌های افراد درون ساختار اجتماعی را تسهیل می‌کنند. پاتنم (۱۹۹۵) سرمایه اجتماعی را ویژگی‌های سازمان اجتماعی می‌داند، که شامل مواردی مانند شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اجتماعی است که همکاری و هماهنگی متقابل در جهت اهداف مشترک را تسهیل می‌کند.

نمودار ۱: دیدگاه نظریه پردازان در مورد مفهوم سرمایه اجتماعی

ب) سرمایه اجتماعی از دیدگاه دین اسلام و مذهب تشیع

سرمایه اجتماعی که بر پایه شبکه‌های اعتماد شکل می‌گیرد، نقش کلیدی در پیشرفت فرهنگی و اجتماعی ایفا می‌کند. آموزه‌های دینی اسلام با تأکید بر ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی، به‌عنوان عاملی اساسی در تقویت این سرمایه عمل می‌کنند. بر اساس قرآن و منابع اسلامی، اصولی مانند وحدت، عدالت، تعاون، مشورت و فضیلت‌هایی چون صداقت، وفای به عهد، خوش‌رویی و حسن‌ظن، به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم سبب افزایش سرمایه اجتماعی در سطوح فردی و جمعی می‌شوند. اجرای این اصول نه تنها اعتماد متقابل را تقویت می‌کند، بلکه توسعه و پیشرفت جامعه را نیز تسهیل می‌بخشد. به‌ویژه، سرمایه اجتماعی درون‌گروهی مانند خانواده، با تکیه بر تعالیم اسلامی و مشارکت‌های خیرخواهانه مبتنی بر وحدت و اخوت، تقویت می‌شود. از دیدگاه اسلام، شکل‌گیری ارزش‌های اخلاقی در وجود افراد، به‌طور طبیعی روابط اجتماعی را غنی می‌سازد. اعتماد، محور اصلی سرمایه اجتماعی است و در جامعه‌ای که افراد به تعهدات خود پایبند و مسئولیت‌پذیر باشند، روابط سالم و پایدار شکل می‌گیرد. همچنین، اصولی مانند امر به معروف و نهی از منکر، به‌عنوان سازوکارهای نظارتی اسلام، با حفظ هنجارها و ارزش‌ها، امنیت و اعتماد عمومی را افزایش می‌دهند. در نهایت، ترویج اخلاق اسلامی و درونی‌سازی فضیلت‌هایی مانند راستی، مهربانی، گذشت و کمک به دیگران، به تقویت روابط اجتماعی و افزایش سرمایه اجتماعی می‌انجامد. هرچه ایمان و معنویت در جامعه نهادینه‌تر باشد، پایبندی به هنجارها بیشتر شده و سرمایه اجتماعی رشد می‌یابد.

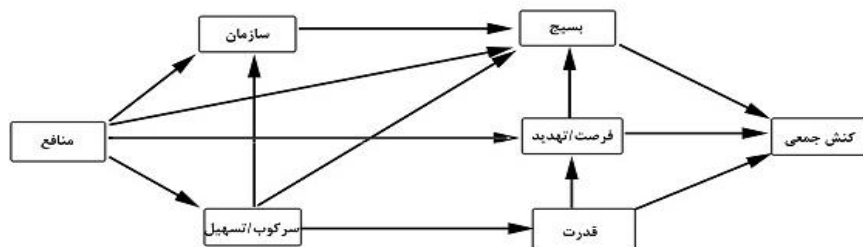

نمودار ۲: ابعاد و آموزه های دین اسلام مبنای شکل گیری سرمایه اجتماعی

پ) نظریه سازمان در مدل بسیج تیلی

در نظریه چارلز تیلی، سازمان ها (تشکیلات) همراه با عواملی مانند منافع، بسیج و کنش جمعی، از مؤلفه های اصلی مطالعه شیوه های عمل جمعی و به ویژه مبارزه سیاسی هستند (سمتی، ۱۹۹۶: ۱۴۱). تیلی معتقد است که برای مطالعه پدیده ی انقلاب یا هر نوع منازعه ی اجتماعی، می توان کار را با دو شیوه آغاز کرد: انتخاب گروه ها به عنوان واحدهای اصلی مطالعه در کنش جمعی، سپس شروع پژوهش با جمعیتی که دارای ساختار و باورهای مشترک هستند (تیلی، ۲۰۰۶: ۲۲). به نظر تیلی می توان تحلیل را با تمرکز بر حوادث آغاز کرد.

در این صورت، مطالعه با انقلاب‌ها، مراسم‌ها یا رویارویی‌های خاص شروع می‌شود. همچنین می‌توان پژوهش را با مجموعه‌ای از رویدادها مانند تظاهرات و انقلاب‌ها کلید زد. در هر یک از این موارد، تنها آن دسته از جمعیت‌ها و باورها مورد بررسی قرار می‌گیرند که ارتباط مستقیمی با حوادث دارند. روش‌های تحلیل «رفتار جمعی» معمولاً چنین رویکردی را دنبال می‌کنند. این مطالعات در فضایی انتزاعی، به دنبال کشف قوانین کلی حاکم بر انواع خاصی از کنش‌های جمعی، مانند توده‌های عظیم یا جوامع آسیب‌دیده از بلایا هستند (تیلی، ۲۰۰۶: ۲۲). یکی از موضوعات کلیدی در تحلیل انقلاب‌ها، میزان و گستردگی مشارکت توده‌های مردم در فرآیند بسیج انقلابی است. در مدل تیلی، ایدئولوژی به‌عنوان عاملی که می‌تواند پل ارتباطی بین فرد و هویت جمعی برقرار کند، نقش محوری در تبیین فرآیند بسیج گسترده مردمی در انقلاب‌ها ایفا می‌نماید. ایدئولوژی به‌عنوان حلقه اتصال بین فرد و هویت جمعی، سازوکار مؤثری برای توضیح بسیج سیاسی، ایجاد همبستگی بین رهبران و توده‌های مردم و همچنین تبیین مشارکت گسترده مردمی در انقلاب‌ها ارائه می‌دهد. از سوی دیگر، سازماندهی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی مدل تیلی، به معنای ایجاد هماهنگی در پیگیری اهداف و منافع گروهی است که از طریق شکل‌دهی به هویت مشترک و تقویت همبستگی میان اعضای گروه محقق می‌شود. سازماندهی نقش اساسی در ایجاد وحدت و انسجام میان انقلابیون دارد و زمینه‌ساز مبارزه‌ای هماهنگ و یکپارچه علیه نظام حاکم است.

نمودار ۳: مدل بسیج تیلی

منبع: (پناهی، ۲۰۱۸: ۳۴۱).

ت) مدل مفهومی پژوهش

نمودار ۴: مدل مفهومی پژوهش

نقش هیئت های مذهبی به عنوان سرمایه اجتماعی در شبکه سازی و مشارکت در فرآیند انقلاب اسلامی

هیئت های مذهبی به عنوان نهادهای فرهنگی و اجتماعی در جوامع اسلامی، نقش به سزایی در ایجاد شبکه های اجتماعی و تقویت مشارکت عمومی در طول تاریخ ایفا کرده اند. این هیئت ها نه تنها محلی برای برگزاری مراسم مذهبی و آیینی هستند، بلکه به عنوان کانون هایی برای تجمع افراد با اهداف مشترک،

فرصت‌های مناسبی را برای تبادل نظر، همفکری و همکاری فراهم می‌آورند. در دوران پهلوی دوم که چالش‌های اجتماعی و سیاسی متعددی پیش‌روی توده مردم قرار داشت، هیئت‌های مذهبی توانستند به عنوان پل‌هایی برای ارتباطات مؤثر بین افراد و گروه‌ها عمل کنند. این نهادها با ترویج ارزش‌های دینی و مذهبی، انسانی، همبستگی اجتماعی و تقویت روحیه همکاری و افزایش مشارکت فعالانه مردم در مسائل اجتماعی کمک کنند. در این راستا، بررسی نقش هیئت‌های مذهبی در شبکه‌سازی و مشارکت اجتماعی، می‌تواند به درک بهتر از تأثیرات مثبت آنها بر تحولات سال‌های منتهی به انقلاب منجر شود. این مطالعه نه تنها به شناسایی ظرفیت‌های بالقوه هیئت‌ها در ایجاد تغییرات اجتماعی و سیاسی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند به توسعه استراتژی‌هایی برای استفاده از ظرفیت‌های هیئت‌ها در آینده منجر شود.

هیئت‌های مذهبی؛ پایگاه‌های ایجادکننده شبکه اجتماعی

هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی بسیج مردمی و ترویج ارزش‌های اسلامی در انقلاب اسلامی ایران نقش آفرینی کرده‌اند. این نهادهای خودجوش و مردمی که ریشه در سنت‌های دیرینه شیعی دارند، با تکیه بر نمادها و آیین‌های مذهبی، پیوند ناگسستنی بین باورهای دینی و حرکت‌های اجتماعی ایجاد کردند. هیئت‌های مذهبی در دوران انقلاب به کانونی برای تجمع، آگاهی‌بخشی و سازماندهی توده‌های مردم تبدیل شدند و با استفاده از زبان نمادین مذهب، پیام مبارزه و مقاومت را گسترش دادند. نمادهای مذهبی در فرهنگ شیعی، که ریشه در باورهای دینی و سیره اهل‌بیت(ع) دارند، نقشی محوری در شکل‌دهی به هویت جمعی و تحرک‌بخشی اجتماعی ایفا می‌کنند. این نمادها در هیئت‌های مذهبی از چهار طریق اصلی ظاهر می‌شوند: نمادهای بصری (مانند پرچم‌های سیاه و سبز)، کلامی (مانند شعارها و مداحی‌ها)، رفتاری (مانند سینه‌زنی) و آیینی (مانند نذورات).

این نمادها چهار کارکرد اجتماعی اصلی دارند:

۱. همبستگی‌بخش: با ایجاد اشتراکات معنوی، انسجام اجتماعی را تقویت و مرزهای قومی و طبقاتی را کمرنگ می‌کنند.
۲. هویت‌ساز: به‌ویژه در نسل جوان، در شکل‌دهی به هویت اسلامی-انقلابی و همذات‌پنداری با ارزش‌هایی مانند مبارزه با ظلم نقش دارند.
۳. تبلیغی- ترویجی: به‌عنوان رسانه‌های طبیعی، پیام‌های دینی و انقلابی را (حتی در فضای مجازی) انتقال می‌دهند.
۴. سیاسی- مبارزاتی: در مقاطعی مانند انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، به نماد مقاومت در برابر استکبار تبدیل شدند و به پایگاه‌های سازمان‌دهی مردمی تبدیل شدند.

وابستگی هیئت‌های مذهبی به مساجد و حسینیه‌ها جهت تقویت شبکه‌های اجتماعی مردمی

طی سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۷، هیئت‌های مذهبی متعددی در مساجد تهران شکل گرفت که تحت کنترل و نظارت ساواک و شهربانی بودند. این هیئت‌ها، مانند هیئت اتفایون، متحده انصارالقران و انصارالحسین،

جلسات هفتگی خود را به صورت سیار در منازل اعضا برگزار می کردند. فعالیت های آنان شامل برگزاری مراسم مذهبی، تفسیر قرآن و سخنرانی هایی با مضامین سیاسی مانند انتقاد از حکومت پهلوی، تجلیل از امام خمینی (ره) و مقایسه رژیم با بنی امیه بود. شخصیت هایی چون شهید محلاتی، سید ابوالقاسم شجاعی، هاشمی رفسنجانی و باهنر در این هیئت ها سخنرانی می کردند و برخی به دلیل فعالیت های شان دستگیر شدند. علاوه بر این، هیئت های مرتبط با فدائیان اسلام، مانند هیئت جوانان بنی فاطمه و هیئت کارگران کفاش، در مساجدی مانند مسجد مهدیه به فعالیت مخفیانه می پرداختند. این هیئت ها نقش مهمی در گسترش مبارزات انقلابی، تربیت نیروها و کادرسازی داشتند و کار اصلی آنان، علاوه بر عزاداری، تشکیل محافل سخنرانی و تفسیر قرآن با رویکرد سیاسی بود. همین امر موجب شد ساواک و شهربانی برای اکثر آن ها پرونده تشکیل دهند و نه تنها در تهران، بلکه در شهرستان ها نیز فعالیت این هیئت ها تحت نظر باشد (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۲۰۲۲).

استقلال هیئت های مذهبی از حکومت پهلوی و نقش آن در تقویت شبکه های اجتماعی مردمی

در دوران پهلوی دوم، هیئت های مذهبی و مساجد، به رغم فشارهای حکومتی، استقلال نسبی خود را حفظ کردند و همین استقلال، آن ها را به نهادهای مردمی قدرتمندی تبدیل کرد که در نهایت به یکی از ارکان اصلی انقلاب اسلامی تبدیل شدند. این استقلال از چند جهت حائز اهمیت بود:

۱- عوامل حفظ استقلال هیئت های مذهبی از حکومت پهلوی

الف) پایگاه مالی مستقل

- هیئت های مذهبی عمدتاً از طریق کمک های مردمی (نذورات، موقوفات و حمایت بازاریان) اداره می شدند و وابستگی مالی به دولت نداشتند.

- این استقلال مالی، امکان مقاومت در برابر فشارهای حکومت را فراهم می کرد.

ب) ساختار غیرمتمرکز و مردمی

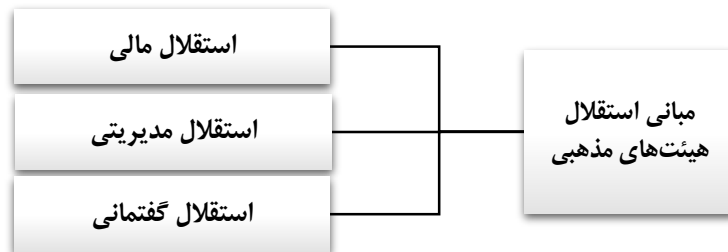
- هیئت ها ساختاری غیررسمی، محله ای و خودجوش داشتند و مانند نهادهای دولتی تابع سلسله مراتب حکومتی نبودند.

- این ویژگی باعث می شد دولت نتواند به راحتی آن ها را کنترل یا منحل کند.

پ) مشروعیت دینی و مردمی

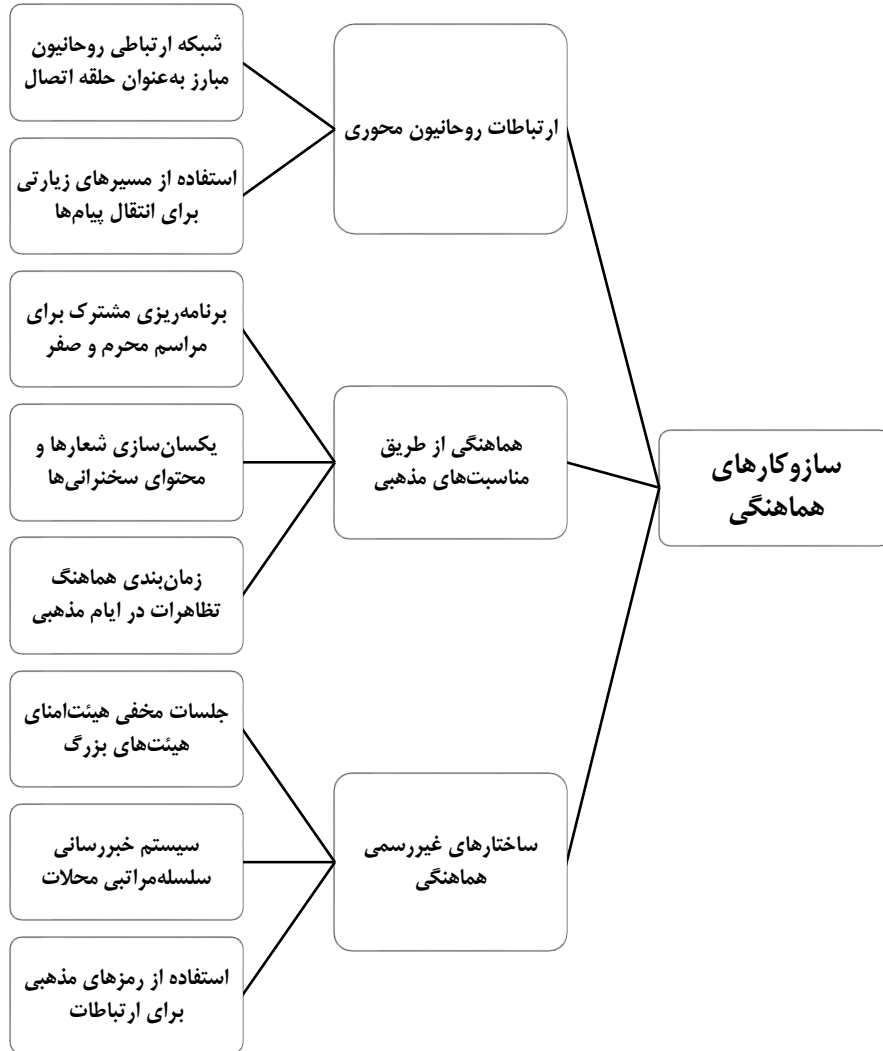
- هیئت های مذهبی ریشه در اعتقادات عمیق مردم داشتند، بنابراین هرگونه سرکوب آن ها با واکنش عمومی مواجه می شد.

- رژیم پهلوی به دلیل ترس از شورش های گسترده، گاه مجبور به مدارا می شد.

نمودار ۵: مبانی استقلال هیئت‌های مذهبی

هماهنگی بین هیئت‌های مذهبی و تقویت شبکه‌های اجتماعی در دوران انقلاب اسلامی در سال ۱۳۴۱ و همزمان با آغاز مخالفت‌های امام خمینی (ره) علیه رژیم پهلوی، سه هیئت مذهبی بازار تهران (هیئت مسجد امین‌الدوله، هیئت مسجد شیخ علی و هیئت اصفهانی‌ها) برای مقابله با اسلام‌زدایی رژیم، فعالیت‌های خود را سازمان‌یافته‌تر کردند. این هیئت‌ها ابتدا به صورت مستقل با امام خمینی (ره) ارتباط داشتند و در نشر اعلامیه‌های ایشان همکاری می‌کردند. در سال ۱۳۴۲، به توصیه امام، این سه هیئت تحت عنوان «هیئت‌های مؤتلفه اسلامی» متحد شدند. از هر هیئت، چهار نفر به‌عنوان اعضای اصلی کمیته مرکزی انتخاب شدند. همچنین شورایی به نام «شورای روحانیت» متشکل از آیت‌الله مطهری، آیت‌الله بهشتی، آیت‌الله انواری و حجت‌الاسلام مولایی تشکیل شد تا رابط میان مؤتلفه و امام باشد و بر مطابقت فعالیت‌ها با احکام شرعی نظارت کند. پس از تشکیل شورای روحانیت، اساسنامه مؤتلفه توسط شهید بهشتی نوشته و توسط افراد دیگری تنظیم و تصویب شد. هدف این تشکل در اساسنامه، «انتخاب کردن راهی روشن و عملی برای به‌وجود آوردن جامعه نمونه اسلامی» عنوان شد (مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۲۰۲۱).

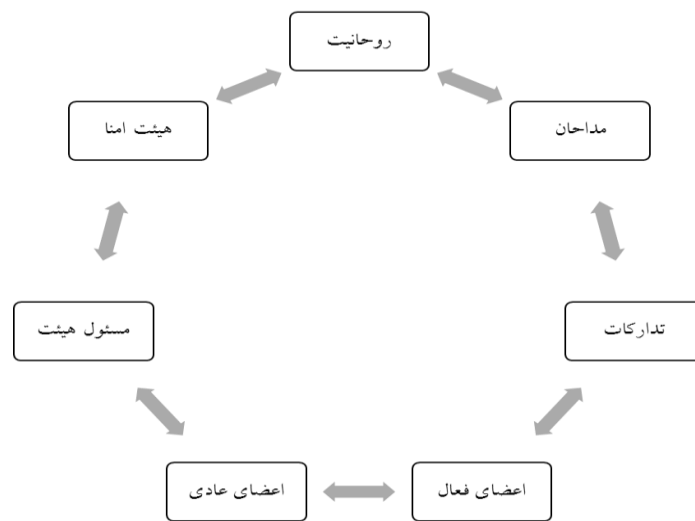

نمودار ۶: سازوکارهای هماهنگی

ساختار شبکه‌ای هیئت‌های مذهبی

ساختار شبکه‌ای در نهادها به یک الگوی ارتباطی و تعاملی میان اجزای مختلف یک سازمان یا نهاد اشاره دارد که بر اساس آن، به جای پیروی از سلسله‌مراتب سنتی، بر همکاری، تعامل و ارتباطات مؤثر بین اجزا تأکید می‌شود. این نوع ساختار می‌تواند شامل روابط درون‌سازمانی، نظیر همکاری بین تیم‌ها و بخش‌های مختلف، و همچنین روابط با نهادها و سازمان‌های خارجی باشد. ساختار شبکه‌ای به سازمان‌ها این امکان را

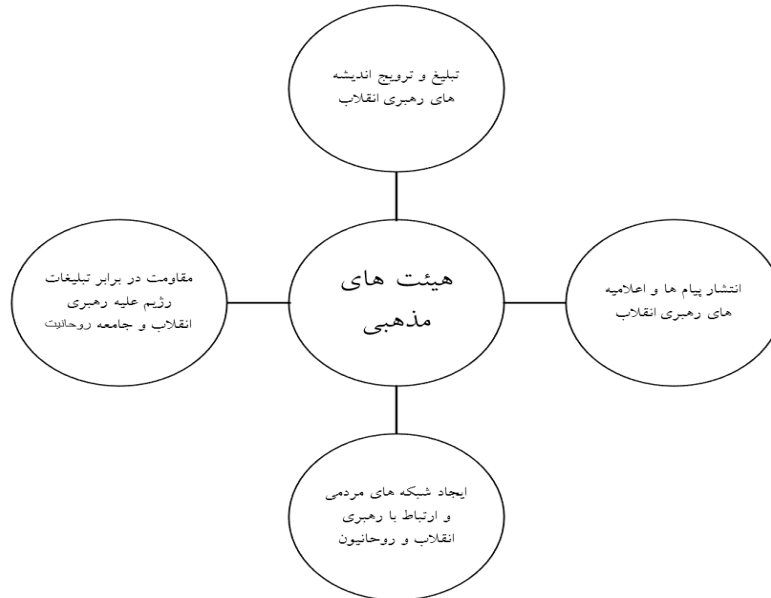
می‌دهد که به سرعت به تغییرات محیطی پاسخ دهند و از نوآوری و خلاقیت بیشتری برخوردار شوند. در این نوع ساختار، تصمیم‌گیری‌ها به صورت جمعی و مشارکتی انجام می‌شود و اعضای سازمان احساس مسئولیت بیشتری نسبت به نتایج کار خود دارند. همچنین، این نوع ساختار می‌تواند به تبادل اطلاعات و تجربیات میان اعضا کمک کند و به تقویت حس همکاری و همبستگی در سازمان منجر شود. به طور کلی، ساختار شبکه‌ای می‌تواند به نهادها کمک کند تا با بهره‌گیری از ظرفیت‌های جمعی، به اهداف خود دست یابند و در عین حال انعطاف‌پذیری بیشتری در مواجهه با چالش‌ها و فرصت‌های جدید داشته باشند.

نمودار ۸: ساختار شبکه‌ای هیئت‌های مذهبی

آشنایی با رهبری هدایت‌کننده انقلاب

هیئت‌های مذهبی در دوران انقلاب اسلامی ایران نقش بسیار حیاتی و مؤثری در آشنایی مردم با رهبران انقلابی، به‌ویژه امام خمینی(ره) و دیگر شخصیت‌های مبارز ایفا کردند. این هیئت‌ها به‌عنوان کانون‌های فرهنگی و مذهبی، فضایی مناسب برای ترویج اندیشه‌های انقلابی و معرفی چهره‌های مؤثر در نهضت اسلامی فراهم کردند. در این مراکز، علاوه بر برگزاری مراسم عزاداری و مناسبت‌های مذهبی، مباحثات سیاسی و اجتماعی نیز انجام می‌شد که به آگاهی بخشی و تشویق مردم به مشارکت در فعالیت‌های انقلابی کمک شایانی کرد. هیئت‌ها به‌عنوان محلی برای تجمع و تبادل نظر، به تقویت همبستگی اجتماعی و روحیه انقلابی میان مردم پرداختند. روحانیون و سخنرانان این هیئت‌ها با بیان مشکلات جامعه و نقد نظام حاکم، توانستند افکار عمومی را به سمت آرمان‌های انقلاب سوق دهند.

نمودار ۹: نقش هیئت‌های مذهبی در آشنایی با رهبری انقلاب

نقش هیئت‌های مذهبی به‌عنوان سرمایه اجتماعی در تقویت اعتماد و انسجام اجتماعی در فرآیند انقلاب اسلامی

هیئت‌های مذهبی به‌عنوان یکی از نهادهای فرهنگی و اجتماعی، در تاریخ معاصر ایران به‌ویژه در سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی، نقش مهم و به‌سزایی در ایجاد اعتماد و انسجام اجتماعی ایفا کردند. این هیئت‌ها نه تنها محلی برای برگزاری مراسم مذهبی و آیینی بودند، بلکه به‌عنوان کانون‌هایی برای تجمع مردم با اهداف مشترک، زمینه‌ساز همبستگی و همفکری در برابر چالش‌های اجتماعی و سیاسی شدند. در دوران انقلاب، زمانی که جامعه ایران تحت فشارهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی قرار داشت، هیئت‌های مذهبی به‌عنوان مراکز اعتمادسازی و همبستگی اجتماعی عمل کردند. این نهادها با ترویج ارزش‌های اسلامی و انسانی، توانستند مردم را دور هم جمع کرده و احساس تعلق به یک جامعه بزرگ‌تر را تقویت کنند. از طریق برگزاری مراسمات مذهبی، سخنرانی‌ها و فعالیت‌های اجتماعی، هیئت‌ها به ایجاد فضایی از اعتماد و همدلی میان اقشار مختلف جامعه کمک کردند. این فصل به بررسی نقش هیئت‌های مذهبی در تقویت انسجام اجتماعی و ایجاد اعتماد میان مردم در زمان انقلاب می‌پردازد. همچنین تلاش خواهد شد تا تأثیرات این نهادها بر شکل‌گیری هویت جمعی و همبستگی اجتماعی در شرایط بحرانی تحلیل شود. در نهایت، این مطالعه می‌تواند به درک بهتر از کارکردهای اجتماعی هیئت‌های مذهبی و اهمیت آنها در تحولات تاریخی کمک کند.

مراسمات هیئت‌های مذهبی، زمینه‌ساز اعتماد اعضا به یکدیگر

مراسمات مذهبی، به‌ویژه هیئت‌های مذهبی، به‌عنوان عنصری کلیدی در فرهنگ اسلامی، با ایجاد فضای مشترک و تعامل اجتماعی، نقش بسزایی در تقویت اعتماد و همبستگی میان اعضای جامعه ایفا می‌کنند. این نقش از طریق مکانیزم‌های زیر محقق می‌شود:

۱. تجمع و هم‌نشینی:

این تجمعات که مبتنی بر ارزش‌ها و اعتقادات مشترک هستند، بستری را برای آشنایی، تعامل مستمر و شکل‌گیری روابط عمیق‌تر فراهم می‌کنند. فضای صمیمی و حمایت‌گر این اجتماعات، همراه با پایبندی به اصول اخلاقی، شفافیت رفتار و کاهش ناشناختگی، احتمال بروز رفتارهای غیرقابل اعتماد را کاهش داده و اعتماد متقابل را افزایش می‌دهد.

۲. تقویت حس همبستگی:

شرکت در برنامه‌های جمعی مانند عزاداری و جشن‌ها، حس تعلق به گروه را تقویت می‌کند. این حس از طریق مشارکت فعال اعضا در برنامه‌ها و تصمیم‌گیری‌ها، برگزاری برنامه‌های خیریه و جهادی، ایجاد فضای صمیمانه و بدون قضاوت، گفت‌وگوی مؤثر، حل مسالمت‌آمیز اختلافات، آموزش ارزش‌های دینی (مانند اخوت و همدلی)، قدردانی از اعضا و شفافیت مالی و عملکردی به‌وجود می‌آید که همگی منجر به ایجاد محیطی امن و پراستقامت می‌شوند.

۳. تبادل تجربیات و احساسات:

هیئت‌های مذهبی با فراهم آوردن فضایی امن و همدلانه، امکان به اشتراک‌گذاری صادقانه تجربیات شخصی، چالش‌ها و احساسات را فراهم می‌کنند. این تبادل که با استقبال و حمایت عاطفی دیگران مواجه می‌شود، منجر به ایجاد پیوندهای عمیق‌تر، کاهش احساس تنهایی و افزایش اعتماد و انسجام گروهی می‌شود.

۴. آموزش و تربیت:

برنامه‌های آموزشی هیئت‌ها که بر پایه اصول اخلاقی و دینی (مانند صداقت، امانتداری و وفای به عهد) استوار است، به نهادینه کردن این ارزش‌ها کمک می‌کند. شرکت در فعالیت‌های جمعی آموزشی، واگذاری مسئولیت‌ها و عمل کردن به‌عنوان یک خانواده معنوی، امنیت روانی ایجاد کرده و الگوهای رفتاری مثبت ارائه می‌دهد که همگی به شکل‌گیری شبکه‌ای قابل اعتماد منجر می‌شود.

اشاعه فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر

اشاعه امر به معروف و نهی از منکر در هیئت‌های مذهبی دوران پهلوی دوم (۱۳۳۲-۱۳۵۷) یکی از موضوعات مهم و بحث‌برانگیز تاریخ معاصر ایران است. در این دوران، با وجود سیاست‌های مدرنیزاسیون و غرب‌گرایی رژیم پهلوی، هیئت‌های مذهبی به‌عنوان نهادهایی فرهنگی و اجتماعی، نقش مؤثری در ترویج ارزش‌های اسلامی و دینی ایفا کردند.

هیئت‌های مذهبی در ترویج امر به معروف و نهی از منکر در انقلاب اسلامی ایران نقش بسیار مهمی ایفا کردند. این هیئت‌ها، که به عنوان نهادهای اجتماعی و فرهنگی در جامعه اسلامی فعالیت می‌کنند، به ترویج ارزش‌های دینی و اخلاقی پرداخته و در زمان انقلاب به‌عنوان کانون‌های تجمع و سازماندهی مردم عمل کردند. در ادامه به برخی از نقش‌های کلیدی هیئت‌های مذهبی در این زمینه اشاره می‌شود:

۱. آموزش و تبیین ارزش‌ها: هیئت‌های مذهبی با برگزاری مراسمات مذهبی، سخنرانی‌ها و جلسات آموزشی، مفاهیم امر به معروف و نهی از منکر را تبیین کردند. این آموزش‌ها به مردم کمک کرد تا اهمیت این دو اصل دینی را درک کنند و برای تحقق آن‌ها تلاش کنند.

۲. ایجاد بستر اجتماعی: هیئت‌ها به‌عنوان مکان‌هایی برای گردهمایی مردم عمل کردند و فضایی را فراهم کردند که افراد بتوانند نظرات و دغدغه‌های خود را مطرح کنند. این بستر اجتماعی باعث شد تا مردم احساس همبستگی و مسئولیت بیشتری نسبت به مسائل اجتماعی و دینی خود پیدا کنند.

۳. ترویج فرهنگ مقاومت: هیئت‌های مذهبی با تأکید بر الگوهای عاشورا و قیام امام حسین(ع)، فرهنگ مقاومت و ایستادگی در برابر ظلم را ترویج کردند. این فرهنگ، انگیزه‌ای قوی برای مردم در مقابله با رژیم ستمشاهی ایجاد کرد.

۴. حفظ هویت دینی: هیئت‌ها با تأکید بر اصول اسلامی و دینی، هویت دینی جامعه را حفظ کرده و آن را تقویت کردند. این حفظ هویت، موجب شد تا مردم در برابر فشارها و چالش‌های فرهنگی مقاومت کنند.

برگزاری مراسمات با روحیه اخلاص و صداقت

روحیه اخلاص و صداقت در هیئت‌های مذهبی دوران انقلاب اسلامی، نقش محوری در موفقیت این حرکت مردمی داشت. این نهادهای خودجوش با بسیج توده‌ها و ترویج ارزش‌های اسلامی، کانون مبارزه با رژیم طاغوت شدند.

ویژگی‌های اصلی:

۱- عمل خالصانه برای خدا: فعالیت‌ها بر پایه ایثار، ایمان و خلوص نیت استوار بود. اعضا با انگیزه‌های معنوی و بدون ریا، خدمت به مردم را تکلیف الهی می‌دانستند و برنامه‌هایشان تنها برای تقریب دین و انسانیت انجام می‌شد.

۲- صداقت در گفتار و رفتار: سخنرانان و مداحان با صراحت و شجاعت حقایق را بیان می‌کردند. این صداقت باعث جذب اقشار مختلف، به‌ویژه جوانان و متفکران شد و هیئت‌ها را از مجالس تشریفاتی متمایز می‌کرد.

۳- وفاداری به آرمان‌های انقلاب: هیئت‌ها بدون وابستگی به جناح‌های سیاسی، تنها به اهداف اصیل اسلامی پایبند بودند. این استقلال باعث اعتماد مردم شد و اعضای آن پس از انقلاب نیز در عرصه‌های مختلف به خدمت ادامه دادند.

۴- ایثار و فداکاری: اعضا با سازماندهی تظاهرات و مراسم مذهبی، روحیه مبارزه را زنده نگاه داشتند. بسیاری تحت شکنجه قرار گرفتند یا به شهادت رسیدند، اما هرگز از آرمان‌های انقلابی عقب‌نشینی نکردند. **تقویت همبستگی، سازماندهی و بسیج انقلابی**

پیش از انقلاب، سازمان‌های سیاسی نفوذ قابل توجهی در میان گروه‌های محروم جامعه داشتند و اعتراضات عمدتاً از سوی این سازمان‌ها تقویت می‌شد (احمدوند، ۱۹۹۵: ۱۰).

تیلی روابط انسانی را به دو دسته دسته‌ای (بر پایه ویژگی‌های مشترک مانند تشیع) و شبکه‌ای (بر پایه پیوندهای مستقیم و غیرمستقیم بین افراد) تقسیم می‌کند. هیئت‌های مذهبی نمونه‌ای از این گروه‌ها هستند که بر اساس هر دو ویژگی شکل می‌گیرند:

۱. ویژگی‌های دسته‌ای (تشیع و مذهبی بودن)

۲. ویژگی‌های شبکه‌ای (وفاداری به سیدالشهدا و افراد کلیدی مدیریت‌کننده)

سازمان به‌عنوان رکن بسیج انقلابی، کارویژه‌های متعددی مانند انسجام‌بخشی، برقراری ارتباط، اطلاع‌رسانی، جذب و آموزش نیروها، و تأمین منابع را بر عهده دارد. این سازمان‌ها به دو دسته قدیمی (پیش از انقلاب) و جدید (منحصراً با اهداف انقلابی) تقسیم می‌شوند. در مدل تیلی، ایدئولوژی پل ارتباطی بین فرد و هویت جمعی است و سازماندهی به ایجاد هماهنگی و انسجام درونی کمک می‌کند. ترکیب این دو، رکن اساسی بسیج توده‌ها و موفقیت جنبش‌های انقلابی است. هیئت‌های مذهبی در دوران انقلاب اسلامی نقش مهمی در بسیج همه‌جانبه نیروها (انسانی، مادی و معنوی) و پوشش طیف گسترده‌ای از اقشار جامعه ایفا کردند. ویژگی بارز این بسیج، شمولیت گسترده آن در حوزه‌های مختلف زندگی افراد بود. حضور گسترده مردم و نخبگان و اعتماد به رهبری امام خمینی (ره) از عوامل کلیدی پیروزی بود. مساجد و شبکه روحانیون به کانون‌های اصلی تظاهرات تبدیل شدند. به‌عنوان نمونه عینی، مرحوم حجت‌الاسلام سید مهدی طباطبایی به توصیف شبکه گسترده هیئت‌های مذهبی در مشهد می‌پردازد که بر اساس اصناف مختلف (مانند فرش‌فروش‌ها، زرگراها، بنکدارها و...) سازمان یافته بودند. این هیئت‌ها در زمینه‌های مختلفی از جمله برگزاری جلسات اعتقادی، توزیع اعلامیه‌های انقلابی، جذب نیرو و جمع‌آوری کمک‌های مالی فعال بودند. برای حفظ امنیت، گروه‌های پنج‌نفری مجزا تشکیل شد که با یکدیگر در ارتباط نبودند. همچنین زنان مشهدی در مجالس مذهبی مشارکت فعالی داشتند. به گفته طباطبایی، عامل اصلی جذب و بسیج این افراد، سخنان و رهبری امام خمینی (ره) بود (مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۲۰۲۱).

همگنی و هویت اجتماعی مشترک

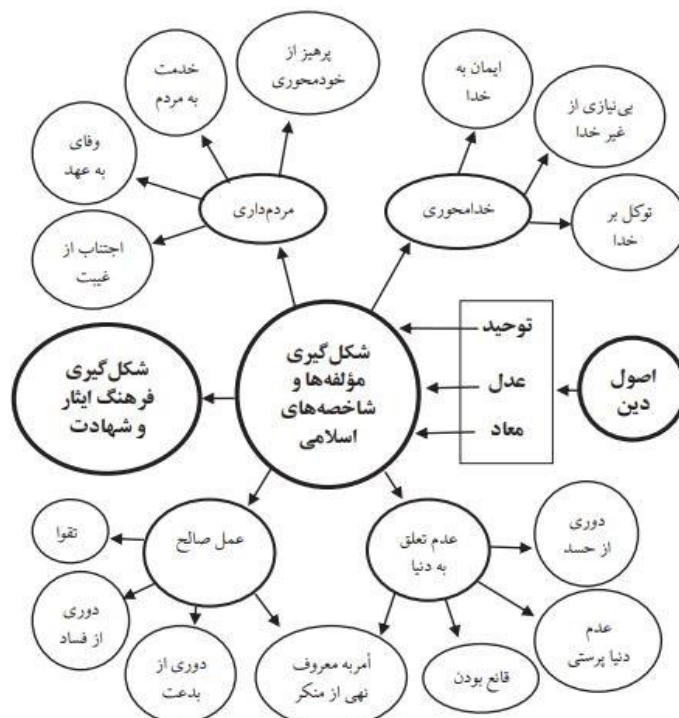
هیئت‌های مذهبی با ایجاد فضای تعامل معنوی و اجتماعی، حس تعلق و همبستگی را تقویت کرده و شبکه‌ای از پیوندهای عاطفی و اجتماعی حول ارزش‌های مشترک تشکیل می‌دهند. این نهادها با افزایش سرمایه اجتماعی (اعتماد، همکاری و انسجام)، منافع مشترک را پرورش داده و روابط متقابل را مستحکم می‌کنند. تقسیم کار بر اساس تخصص فردی در کنار همدلی، موجب وابستگی متقابل شده که هسته اصلی هویت جمعی است و به همسویی اعضا در باورها، سبک زندگی و مسئولیت‌های اجتماعی می‌انجامد.

در جامعه ایرانی، هیئت‌های مذهبی با تقویت هویت دینی، هم به‌عنوان مولد هویت و هم عامل توسعه فرهنگ اسلامی عمل می‌کنند. تعهد به نهاد دین و مشارکت فعال، موجب تقویت باورها و در قالب‌هایی مانند دفاع از عقاید، احساس تعلق و مسئولیت اجتماعی می‌شود. این شاخص‌ها هم برای سنجش دینداری و هم ارزیابی تأثیر فعالیت‌های مذهبی به کار رفته و نقش کلیدی در شکل‌دهی جامعه‌ای منسجم و متعهد ایفا می‌کنند.

نقش هیئت‌های مذهبی به‌عنوان سرمایه اجتماعی در تقویت ارزش‌ها و هنجارها در فرآیند انقلاب اسلامی

اشاعه و تبلیغ فرهنگ ایثار و شهادت

انقلاب اسلامی بر پایه‌ی گفتمان ایثار و شهادت و با محوریت عاشورا و مراسم اربعین شکل گرفت. گویی تمامی حوادث انقلاب بر اساس مفاهیم و مؤلفه‌های بنیادین این گفتمان پیش رفته است. از همین‌رو، نقش امام خمینی(ره) به‌عنوان بنیان‌گذار و تولیدکننده‌ی اصلی گفتمان انقلابی را نمی‌توان نادیده گرفت و هر تحلیلی که این نقش را کمرنگ جلوه دهد، ناقص و غیرقابل‌اعتماد خواهد بود.

نمودار ۱۰: مؤلفه‌های شکل‌گیری فرهنگ ایثار و شهادت

منبع: قربانی و همکاران، ۲۰۱۷: ۶۹

ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در هیئت‌های مذهبی به عنوان یکی از ارکان مهم در شکل‌گیری و تقویت هویت اجتماعی و دینی در جامعه ایران، به ویژه در دوران انقلاب اسلامی، دارای ابعاد گوناگونی است که می‌توان آنها را در چندین بخش شرح داد:

۱- برگزاری مراسمات مذهبی

هیئت‌های مذهبی با برگزاری مراسمات مختلف نظیر عزاداری محرم، سوگواری برای شهدای کربلا و بزرگداشت شهدای انقلاب، فضایی را ایجاد کردند که در آن ارزش‌های ایثار و فداکاری به‌طور مستمر تکرار می‌شود. این مراسمات با استفاده از مداحی‌ها، نوحه‌خوانی‌ها و سخنرانی‌ها، پیام‌های عمیق فرهنگی و اجتماعی از جمله فرهنگ ایثار و شهادت را منتقل می‌کنند.

۲- ترویج روایت‌های شهیدان

هیئت‌ها به عنوان مراکز فرهنگی، داستان‌ها و روایت‌های زندگی شهیدان را بازگو می‌کنند. این روایت‌ها شامل فداکاری‌ها، جانفشانی‌ها و ویژگی‌های اخلاقی شهیدان است که به مخاطبان الهام می‌بخشد. این نوع روایت‌گری باعث می‌شود تا نسل جوان با الگوهای رفتاری مثبت آشنا شوند و احساس مسئولیت بیشتری نسبت به جامعه و دین خود پیدا کنند.

۳- تأثیر بر هویت ملی و مذهبی

فرهنگ ایثار و شهادت در هیئت‌های مذهبی نه تنها به ترویج ارزش‌های اسلامی کمک می‌کند بلکه هویت ملی را نیز تقویت می‌کند. با یادآوری تاریخچه‌ای از فداکاری‌های ملت ایران در برابر ظلم و ستم، هیئت‌ها به تقویت احساس ملی‌گرایی و عشق به وطن کمک می‌کنند.

۴- حمایت از خانواده‌های شهدا

هیئت‌ها معمولاً برنامه‌هایی برای حمایت از خانواده‌های شهدا دارند. این حمایت‌ها می‌تواند شامل کمک مالی، برگزاری مراسمات بزرگداشت برای شهدا و فراهم کردن امکانات برای خانواده‌های آنان باشد. این اقدامات موجب زنده نگه‌داشتن یاد شهدا و انتقال ارزش‌های آنها به نسل‌های آینده می‌شود.

۵- تقویت روحیه مقاومت

در شرایط بحرانی، هیئت‌های مذهبی با ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، روحیه مقاومت را در میان مردم تقویت کردند. این روحیه نه تنها در زمان جنگ بلکه در برابر چالش‌های اجتماعی و اقتصادی نیز موثر واقع شد.

در نهایت، هیئت‌های مذهبی با ترویج فرهنگ ایثار و شهادت نه تنها به انتقال ارزش‌های دینی کمک کردند بلکه به ساختن یک جامعه مقاوم، همدل و متعهد نیز یاری رساندند. این روند همچنان ادامه دارد و تأثیرات آن در جامعه مبارز ایرانی در مبارزات انقلاب اسلامی مشهود است.

تقویت روحیه مبارزه با ظالم و حمایت از مظلومان

تأثیرپذیری از واقعه عاشورا و نهضت امام حسین(ع) نقش محوری در مبارزه با ظلم در تاریخ معاصر ایران، از نهضت ملی نفت تا انقلاب اسلامی داشته است. این تأثیر به‌ویژه در نهضت امام خمینی متجلی شد و به سقوط نظام شاهنشاهی انجامید. این مبارزات توسط روحانیون تئوریزه و توسط گروه‌های مبارز اجرا می‌شد(مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، ۲۰۱۷):

۱- مبارزات آیت‌الله کاشانی با رژیم پهلوی در ماه محرم

آیت‌الله کاشانی با بهره‌گیری از فضای ماه محرم و برگزاری مجالس عزاداری در منزل خود، به مبارزه سیاسی با رژیم پرداخت. در این مراسم با الهام از نهضت عاشورا، بر اجرای قوانین اسلامی و براندازی دستگاه ظلم تأکید می‌کرد. گزارش‌ها حاکی از ادامه این فعالیت‌ها در سال‌های بعد و حضور رجال سیاسی در آن‌ها است.

۲- مبارزات فدائیان اسلام در ماه محرم

این گروه به رهبری نواب صفوی، از ماه محرم و مراسم عزاداری برای سخنرانی‌های ضد رژیم در تهران و شهرستان‌ها استفاده می‌کرد. حتی پس از کودتای ۲۸ مرداد، آن‌ها به فعالیت خود در قالب برگزاری مجالس ادامه دادند. در این مراسم به صراحت به شاه و دولت حمله می‌شد و مردم به مبارزه فراخوانده می‌شدند. پس از شهادت نواب، فعالیت آن‌ها مخفیانه ادامه یافت.

۳- فعالیت موتلفه اسلامی در عاشورای ۱۳۴۲

پس از حادثه مدرسه فیضیه، موتلفه اسلامی برای استفاده از فرصت محرم برنامه‌ریزی کرد. آن‌ها با هماهنگی هیأت‌های مذهبی، راهپیمایی عظیم عاشورا را از مسجد حاج ابوالفتح تهران سازماندهی کردند. این حرکت با شعارهای سیاسی و سخنرانی‌های پرشور همراه بود و به یکی از نقاط عطف مبارزه تبدیل شد.

۴- نهضت امام خمینی در محرم ۱۳۴۲

امام خمینی(ره) به‌طور خاص و مؤثر از پتانسیل ماه محرم بهره برد. ایشان در اعلامیه‌ها و سخنرانی‌های متعدد، رژیم پهلوی را با دستگاه بنی‌امیه و یزید قیاس کرد و مردم را به قیام دعوت نمود. سخنرانی تاریخی ایشان در عصر عاشورا در فیضیه که در آن بر مبارزه با اساس ظلم تأکید شد، منجر به دستگیری ایشان و قیام مردم گردید.

۵- محرم ۵۷، تیر خلاص بر رژیم پهلوی

در محرم سال ۱۳۵۷، مبارزات با رهبری امام خمینی(ره) و برگزاری راهپیمایی‌های عظیم تاسوعا و عاشورا به اوج خود رسید. این راهپیمایی‌های منظم و گسترده که با قرائت قطعنامه‌ای ضد رژیم همراه بود، پایه‌های حکومت پهلوی را به لرزه درآورد و به باور جهانیان مبنی بر سقوط قریب‌الوقوع آن انجامید. مناسک مذهبی مانند زیارت عاشورا، مفهوم "کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا" و اصول "تولی" و "تبری" روحیه ظلم‌ستیزی و انقلابی را در شیعیان تقویت می‌کند. از نظر امام خمینی، عدالت‌خواهی و مبارزه با ظلم اساس

اسلام ناب است و احیای ارزش‌های دینی شرط لازم برای این مبارزه است. تقابل اسلام با حکومت‌های غیرعادل بر پایه همین اصول استوار است که الهام‌بخش نسل‌های آینده بوده است.

تقویت ارزش‌های متکی بر هویت ایرانی اسلامی

هیئت‌های مذهبی به‌عنوان نهادهای اجتماعی و فرهنگی در ایران، نقش بسیار مهمی در ترویج فرهنگ ایرانی اسلامی و شکل‌گیری انقلاب اسلامی داشتند. این نهادها با تأکید بر ارزش‌های دینی و ملی، توانستند در بیداری اجتماعی و سیاسی مردم مؤثر واقع شوند و با برگزاری مراسم‌هایی نظیر عزاداری محرم و صفر، جشن‌های مذهبی و سایر مناسبت‌ها، فضایی را برای تجمع مردم فراهم کردند. این مراسم‌ها نه تنها به ترویج آموزه‌های دینی کمک کردند، بلکه به عنوان محلی برای تبادل نظر و همفکری درباره مسائل اجتماعی و سیاسی نیز عمل کردند. هیئت‌های مذهبی به عنوان مراکزی برای آموزش معارف اسلامی و تاریخ انقلاب عمل کردند. سخنرانی‌ها و بحث‌های علمی در این هیئت‌ها، مردم را با مفاهیم اسلامی و ملی آشنا کرده و به تحلیل شرایط اجتماعی و سیاسی آن زمان پرداختند. این آگاهی‌بخشی موجب افزایش سطح فهم مردم از مسائل روز و ضرورت تغییر وضعیت موجود شد. در مجموع، هیئت‌های مذهبی به عنوان نهادهایی پویا و تأثیرگذار، نقش کلیدی در ترویج فرهنگ ایرانی اسلامی و شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایفا کردند. با ایجاد بسترهای مناسب برای آگاهی‌بخشی، همبستگی اجتماعی و حمایت از رهبری، این هیئت‌ها توانستند در فرآیند انقلاب اسلامی تأثیرگذار باشند و زمینه‌ساز تغییرات بنیادین در جامعه ایران گردند.

اهمیت بخشیدن به جایگاه زنان در جامعه

الگوپذیری زنان از حضرت فاطمه الزهرا(س) و حضرت زینب(س) نه تنها به تقویت هویت دینی و معنوی آن‌ها کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز رشد شخصیتی و اخلاقی آنان در عرصه‌های مختلف زندگی است. این بانوان بزرگوار با ویژگی‌هایی چون ایمان راسخ، صبر و استقامت، دانش عمیق و مسئولیت‌پذیری اجتماعی، نمونه‌های بی‌بدیلی برای زنان مسلمان در تمام اعصار هستند. تاسی به سیره این شخصیت‌های والامقام می‌تواند زنان را در مواجهه با چالش‌های فردی و اجتماعی یاری کند و به آنان پیام‌زدهد که چگونه با حفظ کرامت انسانی و پایبندی به ارزش‌های اسلامی، مسیر پیشرفت و تعالی را بیمایند. در بُعد اجتماعی، حضرت زهرا(س) و حضرت زینب(س) نشان دادند که زنان می‌توانند با حضور آگاهانه و مسئولانه، نقشی تعیین‌کننده در تحولات جامعه ایفا کنند. فداکاری و شجاعت این بانوان در دفاع از حق و عدالت، الگویی ماندگار برای زنان امروز است تا در عرصه‌های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی فعالانه مشارکت کنند. از طرفی، سیره عملی این بزرگواران ثابت می‌کند که زنان می‌توانند بدون تقلید از الگوهای غربی، با تکیه بر مبانی اصیل اسلامی، هویت مستقل و تأثیرگذاری داشته باشند و در عین حفظ حریم خانواده، در پیشبرد اهداف جامعه نقش‌آفرینی کنند. حضور پرشور زنان در هیئت‌های مذهبی و مراسم دینی نیز بازتابی از تأثیرپذیری آنان از روحیه جمعی و ایثارگری حضرت زینب(س) و حضرت فاطمه(س) است. این مشارکت نه تنها موجب تقویت روحیه همبستگی و تعاون می‌شود، بلکه بستری برای تبادل تجربیات و توانمندسازی زنان در عرصه‌های مختلف

فراهم می‌کند. فعالیت در چنین فضاهایی به زنان می‌آموزد که چگونه با اتحاد و همدلی، در خدمت به جامعه و تحکیم ارزش‌های انسانی گام بردارند. در نهایت، الهام‌گیری از زندگی این شخصیت‌های بزرگ می‌تواند به زنان کمک کند تا با خودباوری و اعتماد به نفس، در مسیر پیشرفت فردی و اجتماعی حرکت کنند. امروزه زنان مسلمان با الگو قرار دادن حضرت فاطمه (س) در نقش یک بانوی دانشمند، مربی و مدافع حق و حضرت زینب (س) در جایگاه یک اسوه مقاومت و سخنوری، می‌توانند در عین حفظ اصالت‌های دینی، در عرصه‌های علمی، فرهنگی و سیاسی به موفقیت‌های چشمگیر دست یابند. این نقش‌آفرینی نه تنها سبب عزت و سربلندی جامعه اسلامی می‌شود، بلکه تحقق بخش آرمان‌های بلند دینی و انسانی خواهد بود.

هیئت‌های مذهبی در ایران به‌عنوان نهادهای اجتماعی و فرهنگی، نقش مهمی در شکل‌دهی به جایگاه زنان ایفا کرده‌اند. این نقش‌ها شامل ابعاد مختلفی از جمله اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و مذهبی می‌شود. در ادامه به بررسی این ابعاد می‌پردازیم:

۱. ایجاد همبستگی اجتماعی

هیئت‌های مذهبی به زنان فضایی برای گردهمایی و تعامل اجتماعی فراهم می‌کنند. این فضا به آن‌ها امکان می‌دهد تا با یکدیگر ارتباط برقرار کنند، تجربیات خود را به اشتراک بگذارند و از یکدیگر حمایت کنند. این همبستگی اجتماعی می‌تواند به تقویت حس هویت جمعی و افزایش اعتماد به نفس زنان کمک کند.

۲. ایجاد بستر مناسب جهت آموزش و تربیت

در هیئت‌های مذهبی، زنان به‌عنوان مربی و معلم عمل کرده و به آموزش معارف دینی و فرهنگی می‌پردازند. برگزاری کلاس‌های آموزشی، سخنرانی‌ها و جلسات تفسیر قرآن از جمله فعالیت‌هایی است که در این زمینه انجام می‌شود. این آموزش‌ها به توانمندسازی زنان در زمینه‌های مختلف کمک کرده و آن‌ها را به آگاهی و دانش بیشتری مجهز می‌کند.

۳. فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی

هیئت‌های مذهبی بستری برای فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی زنان فراهم کرده‌اند. بسیاری از زنان با شرکت در تجمعات و مراسم‌های مذهبی، در مبارزات سیاسی علیه رژیم پهلوی و بعد از آن، نقش فعالی ایفا کردند. این مشارکت باعث افزایش آگاهی سیاسی و اجتماعی زنان شده و آن‌ها را به عنوان بازیگران کلیدی در تحولات اجتماعی معرفی کرده است.

۴. ایجاد شبکه‌های حمایتی

هیئت‌های مذهبی به زنان این امکان را می‌دهند که شبکه‌های حمایتی جدیدی ایجاد کنند. این شبکه‌ها می‌توانند شامل حمایت عاطفی، مالی یا اجتماعی باشند که به زنان کمک می‌کند تا در مواجهه با چالش‌ها و مشکلات زندگی بهتر عمل کنند.

نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، بررسی نقش هیئت‌های مذهبی در تولید و تقویت سرمایه اجتماعی در فرآیند انقلاب اسلامی بوده است. این نهادهای خودجوش مردمی، با ایجاد شبکه‌های اجتماعی گسترده، تقویت همبستگی‌های جمعی و بسیج توده‌ها، سرمایه اجتماعی عمیقی را ایجاد کردند که از ارکان اصلی پیروزی انقلاب بود. با به کارگیری تلفیقی از نظریات سرمایه اجتماعی (بورديو، پاتنام، کلمن) و نظریه بسیج منابع (تیلی)، مشخص شد هیئت‌های مذهبی بستری پویا برای ایجاد اعتماد متقابل، بازتولید ارزش‌ها و هنجارهای انقلابی و خلق یک فرهنگ سیاسی مشترک بودند. این نهادها با ترویج روحیه ولایت‌مداری، به کشف و تقویت هویت اسلامی مردم کمک کردند. هیئت‌ها با تکیه بر ارزش‌های دینی مشترک، شبکه‌های ارتباطی غیررسمی اما مؤثری ایجاد کردند که برای سازماندهی مردمی در انقلاب ضروری بود. ساختار منعطف و مردمی آن‌ها امکان انتقال پیام‌های انقلابی و هماهنگی اقدامات جمعی را خارج از کنترل رژیم پهلوی فراهم می‌کرد و "شور مذهبی" را به "شعور سیاسی" تبدیل نمود. هیئت‌ها با ایجاد فضایی مبتنی بر روابط چهره‌به‌چهره و غیررسمی، اعتماد عمیقی میان اقشار مختلف جامعه ایجاد کردند. آن‌ها با برگزاری آیین‌های جمعی (مانند عزاداری محرم)، حلقه واسط بین رهبری و توده مردم بودند و با ترویج فرهنگ شهادت و مقاومت، افراد را با وجود تفاوت‌های طبقاتی و قومی حول آرمان‌های اسلامی متحد و یکپارچه ساختند. این نهادها با محوریت اعتمادسازی، شبکه‌سازی و ترویج ارزش‌های اسلامی، بستری برای همگرایی مردم فراهم کردند. هیئت‌ها نه تنها در انتقال پیام‌های انقلاب نقش داشتند، بلکه با سازماندهی تظاهرات و فعالیت‌های اعتراضی، به نهادینه‌سازی ارزش‌های جدید انقلابی-اسلامی و تقویت روحیه مبارزه کمک کردند. هیئت‌های مذهبی به‌عنوان نهادهایی ریشه‌دار، نقش بی‌بدیلی در تولید سرمایه اجتماعی از طریق شبکه‌سازی، تقویت اعتماد و انسجام اجتماعی، و نهادینه‌سازی ارزش‌ها و هنجارهای انقلابی ایفا کردند. آن‌ها پلی بین سنت و مدرنیته، دین و سیاست، و رهبری و توده‌ها بودند و به‌عنوان یکی از ارکان اصلی شکل‌دهنده جامعه مدنی دینی و پیروزی انقلاب اسلامی شناخته می‌شوند.

References

- Bakhsh, Shaul. (1991). "Iran", *The American Historical Review*, 96:5.
- Biron, Alain (1991). *Dictionary of Social Sciences (English-French-Persian)*, translated by Bagher Saroukhani. Tehran: Kayhan Publications.
- Fasihi, Amanollah. 2007. "Religion and Social Capital. *Journal of Ma'rifat*", 16th Year, No. 12.
- Ghaffari Hashjin, Zahed; & Niyazi, Elham (2019). "*The Role of Pilgrimage as Social Capital in the Process of the Islamic Revolution*". Master's Thesis. Tehran: Shahed University.

- Ghaffari Hashjin, Zahed; Morshedizad, Ali; & Khodadadi, Haniyeh. (2012). “The Role of Religious Associations in Tehran in the Process of the Victory of the Islamic Revolution”. *Political Science Journal*, 8(2), 63-82. doi: 10.30497/pk.2013.1330.
- Ghorbani, Saeid; Rahimian, Mohammad; & Ghaffari Hashjin, Zahed (2017). “Investigating the Components of the Culture of Sacrifice and Martyrdom in the Thought of Martyr Motahhari”. *Islamic Social Studies*, 23(112), 61-85.
- Hesam Mazaheri, Mohsen (2021). *The Book of Religious Assemblies in Contemporary Iran (Five Volumes)*. Arma Publishers. Tehran.
- Hessam Mazaheri, Mohsen (2022). *Shia Media: Sociology of Mourning Rituals and Religious Associations in Iran*. Arma.
- Islamic Revolution Documentation Center (2021). “The Islamic Revolution in Mashhad”. <https://irdc.ir/0001q4>.
- Jafarian, Rasul (2010). *Religious-Political Currents and Organizations in Iran*. Elm Publishers. Tehran.
- Keddie, Nikki (1983). “Iranian Revolutions in Comparative Perspective”, *The American Historical Review*, 88:3.
- Panahi, Mohammad Hossein (2018). *Theories of Revolution: Occurrence, Process, and Consequences*, Tehran: SAMT Publications. (In Persian)
- Pirani, Parviz (2013). *Conceptual and Theoretical Foundations of Social Capital*. Tehran: Elm Publications.
- Political Ashura (2017). “The Center for the Great Islamic Encyclopedia”. <https://www.cgie.org.ir/fa/news/179955>.
- Sameti, Hadi. (1996). “Resource Mobilization Theory and the Islamic Revolution of Iran”. *Journal of the Faculty of Law and Political Science, University of Tehran*, (35).
- Sami'i, Mohammad and Amouzadeh Mahdiyeji, Hanif (2014). “Social Capital of Mosques and the Islamic Revolution of Iran: A Case Study of the Social Network of Hedayat Mosque”. *Political Science Research Journal*, 9(4), pp. 73-102.
- The Accompanying of the Coalition Associations with the Islamic Movement (2021). “Institute for Contemporary Political and Historical Studies”. Published on 06/05/2021. <https://psri.ir/?id=qs52qr5j>.
- The Role of Mourning Associations in the Victory of the Islamic Revolution (2022). “Islamic Revolution Documentation Center”. <https://irdc.ir/000244>.
- Tilly, Charles (2006). *From Mobilization to Revolution*, translated by Ali Morshedizad. Tehran: Imam Khomeini and the Islamic Revolution Research Institute.
- Yaghoubi, Siavash; Mousavi, Seyyed Mohammad; & Hatami, Mohammad Reza. (2024). “The Lifeworld of Mourning Associations and its Comparison with the Formation of Ta'zieh in Iran”. *Islamic Art Studies*, 21(54), 660-684. doi:10.22034/ias.2023.417669.2294.